

SZEMBEN A MESTERREL

*Együttműködés és intimitás H. D. és Freud kapcsolatában**

Susan Stanford Friedman

Manapság a klasszikus pszichoanalízisről az „üres felület”-ként működő analitikus jut eszünkbe: a visszafogott, távolságtartó, nem bevonódó szakember; személyes jelenlétének hiánya elősegíti az analizált személy áttételes érzelmeinek megjelenését. Az analitikus és az analizált kapcsolatát szigorúan, Samuel Lipton szavaival a „pszichoanalitikus formalizmus” szerint szabályozták.¹ Ez egyébként Freud pszichoanalitikus technikával kapcsolatos saját kijelentéseiből származik. Ahogy Freud írja 1912-ben: „az analitikusnak nyugodt, csendes figyelemmel kell jelen lennie, a szabadon lebegő figyelemmel”.² Az analitikus és analizált közötti intimitást elítélve így ír: „az orvosnak elérhetőnek, megközelíthetetlennek kell lennie a páciens számára, és mintegy tükörként, csak azt adhatja vissza, amit megmutattak neki”.³ A hierarchikus orvos-beteg modellre alapozva Freud azt tanácsolja (megdöbbentő fallikus áthallásokkal): az analitikusnak „félre kell tennie minden érzését az analízisben, és mint a jó sebész, egyetlen célra kell koncentrálnia – hogy az operációt legjobb képességei szerint végrehajtsa”.⁴ A pszichoanalitikusnak, mint egy tükörnek, el kell nyomnia minden saját vágyát, hogy az áttétel és az ellenállás pszichodinamikájának – az analízisbeli dráma leglényegesebb elemeinek – helyet adjon. Sebészként az analitikus az elméletét használja szikének, hogy a páciens sebezhető és érintetlen lelkének védekezését leküzdje.

* A fordítás alapjául szolgáló kiadás: Susan Stanford Friedman: „Against Discipleship: Collaboration and Intimacy in the Relationship of H. D. and Freud”. In: *Literature and Psychology*, 1987/3-4. Vol. XXXIII, pp. 89–108.

H. D. összesen öt hónapig tartó (1933–34 között zajló) analízise nagy kihívást jelent ennek a hierarchikus modellnek, mely az analitikust az analizált fölé helyezi; a szubjektivitás helyett objektivitást, az érzések helyett távolságtartást, a tapasztalati élmény helyett elméleteket tart elsőrendűnek. H. D. mint modern író, költő, esszéista – és levelezőpartner – sokkal többet és mélyebben ír Freuddal való analíziséről, mint Freud bármelyik más páciense.⁵ Leginkább társához, Bryherhez Bécsből írt viszonylag spontán, szabad, naponta váltott leveleiből derül ki véleménye: az analízisben Freud egyszerre volt érzelmes és objektív analitikus, aktív és passzív, intenzíven személyes és személytelen. Korábbi szerelmének, Kenneth Macphersonnak így fogalmaz: „A lehető legérzékibb, buja *vers libre* kapcsolatam van Freuddal” (1933. április 1.). A *vers libre* [szabadvers] sokatmondó kifejezés. Franciául a rím nélküli, szabálytalan, belső érzésekből és vágyakból fakadó verset jelenti. H. D. maga is erről a versformáról volt híres, amely radikálisan szemben állt a huszadik század költészetével. Vágy, improvizáció, a konvenciók áttörése, mind jelen voltak H. D. és Freud kapcsolatában. Szó sem volt sebészi műtétről, két teljesen involválódott zseni együttműködése volt ez – a kreatív nő és az intellektuális, tekintélyes apafigura találkozása. Keresztülhatoltak emlékek, álmok, víziók szilánkjain, hogy a költő múltját rekonstruálják. Mindez – George Moraitis szavaival élve – az utókort is szolgálta, egyfajta „egyezség volt a jövőért” – hiszen a drámában szereplő mindkét fél tisztában volt vele, hogy együttműködésük a történelemben elfoglalt helyüket formálja az utókor számára.⁶

John Gedo szerint Freud virtuóz, improvizatív működésmódja már önmagában kizárja, hogy H. D. „analízisként” tapasztalja meg az eseményeket. „Soha ne feledjük – figyelmeztetett –, hogy Freud *különlegesen atipikus* módon kezelte H. D.-t: a virtuóz improvizáció egy nem hétköznapi személyiség szükségleteinek szolgálatában állt. A napjainkban alkalmazott kritériumok szerint az ilyen kezelési folyamat nem is nevezhető »ps[zicho]-a[nalízis]«-nek, (még ha maga S[igmund] F[reud] művelte is!).”⁷ Én inkább úgy látom, hogy Freud jövőre irányuló kölcsönös együttműködése és teljes mértékben emberi, érzelmi kapcsolata H. D.-vel nem volt atipikus, csupán a pszichoanalízis későbbi értelmezői számára elfogadhatatlan. Bár töredezetek és kevésbé spontának, Freud más analizáltjainak (mint például Smiley Blanton, A. Kardiner, Joseph Wortis, a Farkasember, Helene Deutsch és Maryse Choisy) és kollégáinak (mint például Hanns Sachs és Ernest Jones) szóló írásai, beszámolóí megerősítik a H. D. által rajzolt portré történeti pontosságát.

gát, hitelességét – Freud tényleg flexibilis, informális és személyesen elkötelezett volt analíziseiben.⁸ Zárkózott orvosként nehezen analizálta volna például a saját lányát, vagy etette volna a Patkányembert. Hogyan kérte volna meg Alix és James Strachey-t, hogy fordítsák le műveit – miközben analizálta is őket? Vagy hogyan tanácsolta volna Ruth Brunswicknek, hogy váljon el az első férjétől, és egy másik férfival – Mark Brunswickkel – kezdjen kapcsolatot, majd menjen feleségül hozzá? Jól ismerjük Dóra sorsába való érzelmi bevonódását is, különösen a nő életét végigkövető, és manipuláló férfival való erős azonosulását. Freud klinikai praxisa messzemenőkéig eltért azoktól a szabályoktól, melyeket mások számára állított fel.⁹

Mindezek ellenére, elméleti szempontból Freud és H. D. együttműködése olyan érzelmi és intellektuális párbeszédet feltételez, mely nemcsak a klinikum, hanem a pszichoanalízis elmélete, az irodalomtudomány és a feminizmus számára is gazdag kiindulási terep. Kettejük analitikus kapcsolatát inkább kölcsönösnek, mint hierarchikusnak mondhatjuk. Kölcsönös áttétel és viszontáttétel, ellenállás és lázadás volt jellemző rájuk. Ha kölcsönös, dinamikus kapcsolatukra mint férfi és nő, elméletalkotó és költő párbeszédére tekintünk, együttműködésük folyamata számos alternatívát sugall az intellektuális, nyelvi és szexuális hatalom hierarchikus struktúráira. Először is, míg a lacani feminista nézőpont szerint a női beszédet és vágyakat teljesen elnyomta a fallikus-nyelvi parancsok kulturális egyeduralkodása, addig H. D. analízise megmutatja, hogyan tudtak a nők valóban kapcsolatba lépni a patriarchális hatalommal, hogy annak elméleteit egyfajta igazolásba fordítsák – nem egyszerűen a fallocentrikus társadalom áldozataiként, hanem a kulturális termékenység aktív résztvevőiként.¹⁰ Másrészt az ellenállás és az áttétel/viszontáttétel kapcsolatában kibontakozó drámájuk felveti a mester–tanítvány viszony problémáját. Ez a François Roustang által megfogalmazott „végzetes mester [dire mastery]” jelenségnek állít alternatívát – ő ezt a pszichoanalízis társadalmi történetében azonosította, és általánosította a szélesebb értelemben vett intellektuális követők történetében.¹¹ Mélységes ellentéteket magába foglaló kölcsönös elköteleződésük mindig is a csábítás dinamikájában vergődött, így kihívást jelentett az ödipális helyzet tekintetében is, amelyben a hűséges fiúk és a kötelességtudó lányok örök gyermeki függőségben maradnak az apa-elméletalkotótól. Végül, intimitás és áttétel/viszontáttétel fűtötte együttműködésük értelmezhető úgy is, mint egy nem-hierarchikus olvasat: ezáltal bármilyen szöveg szubjektív és vágyvezérlésű értelmezésének létjogosultsá-

gát bizonyíthatjuk – az analízis által rekonstruált élet szövegétől kezdve az olvasás művelete által rekonstruált irodalmi műig.

H. D. analízisének történelmi és személyes kontextusai is voltak. Hitler hatalomra kerülése 1933 februárjában erősen befolyásolta az analízis folyamatát, mely 1933. március 1-jén kezdődött, és két héttel június 12-e előtt szakadt meg terrorista erőszak miatt. Bécsben állandó utcai harcok folytak ekkoriban, barikádokat emeltek, bombázás-veszély volt – H. D. ekkor tartózkodott először a városban. Amikor az ausztriai náciak előrenyomultak Bécsig, sokan úgy gondolták, Hitler már 1933 tavaszán Németországhoz csatolja Ausztriát. H. D. „személyes sárkánya”, a „háború-fóbia” (az első világháborúból maradt tünetei) csak egyre nőtt ez idő tájt; amit Bryher csak erősített azzal, hogy pontos tervet dolgozott ki a szökésére, ha esetleg a helyzet rosszabbodna.¹² Érzékenyen érintették Freud zsidóként érzett félelmei, ezért nem említette saját szorongásait, annak ellenére, hogy gyakran megbeszéltek a politikai helyzetet az üléseken. Május végén Berlinben a náciak elégették Freud könyveit, és meghalt Ferenczi, Freud legrégebbi és legközelebbi barátja, az utolsó eltévedt bárány a pszichoanalitikus tanítványok közül.¹³ Amikor H. D. 1934. október 30-án visszatért a félbeszakadt analízisbe, Bécs utcái furcsán csendesek voltak. Dolfuszt meggyilkolták, a náciak még inkább elbarikádozták magukat – H. D. sétáin a Hotel Regina és a Berggasse 19. között furcsa, „konfetti-szerű, aranyozott papír horogkeresztek között haladt, vagy a járdára krétával felrajzolt »halálfejes« horogkereszteket követte, egészen Freud ajtajáig”.¹⁴ Az analízis 1934. december 1-én fejeződött be, amikor Freud kijelentette, hogy végeztek, és engedélyezte H. D.-nek, hogy informális „órákat” is vezessen ezután.

Amikor H. D. Bécsbe érkezett, Freud öreg, beteges és gyenge volt már; pesszimista, sőt fatalista a jövőt illetően. Bár szenvedett a ráktól, az állkapocs-protézis alkalmatlanságától, nagyothallásától és szívproblémáitól, ez nem jelentette azt, hogy a harmincas évek számára csak jelentéktelen, homályosan elmúló évek lettek volna. Írásaiban ugyanannyi éleselméjűség és mesteri hozzáértés tükröződik, mint addig. Még jelentősebb, hogy ez volt az az időszak (az 1920-as, '30-as évek), amikor a legspekulatívabb filozófiai írásait közölte. Különösen fontos az a felfedezése, amely a lélek és a civilizáció kölcsönös egymásra hatásáról szól. A társadalmi szerződéseket is pszichoanalitikus elmélet szerint határozta meg, például olyan munkákban, mint az *Egy illúzió jövője*, és a *Rossz közérzet a kultúrában*. A náciak hatalomra jutása továbbra is meghatározó irányt adott elméleti munkáinak. H. D. analízise során már

testet öltöttek a *Mózes, az ember és az egyistenhit* alap gondolatai; kétség-telenül H. D. álmái indították be Freud fantáziáit Mózesről. Az egyik legfontosabb álom a Hercegnőről szólt, amint leereszkedik a lépcsőn, és megleli a csecsemőt rejtő kosarat a vízparti növények között – az ülésen azon vitatkoztak, vajon szimbolikusan a kisded Mózes volt-e az álomban szereplő kosárban, vagy sem.¹⁵ Egy másik álomról Bryhernek írta H. D.: [Freud] „dorombolt, zúgott, berregett és horkolt, horkantott, ahogyan hatalmas alakja előjött, a száműzött, napsütötte isten” (1933. április 27.).

A terapeuta napistenként való jelenléte azért nem akadályozta meg H. D.-t abban, hogy elsődlegesen anyai áttételt fejlesszen ki. 1933 tavaszán H. D. analízise saját anyjával való egységének vágyára fókuszált, s ez konzisztens volt Freud húszas, harmincas évekbeli elgondolásaival a nőiségről. Számos női tanítványa nyomására kezdte számításba venni a pre-ödipális korszak jelentőségét a nők pszichoszexuális fejlődésében – leginkább ebben az utolsó időszakban kezdett kiteljesedni Freud női lélekről alkotott elmélete.¹⁶

Bár kiábrándult volt, Freudot mégis élénken érdekelte a pszichoanalízis jövője, a történelemben hagyott nyoma és öröksége – ahogyan Moraitis ezt már említette. A harmincas években Freud csak olyan pácienseket fogadott analízisbe, akikről feltételezte, hogy „diákjai” lesznek valamilyen formában.¹⁷ Nagyon valószínű, hogy a terápia sikerének lehetőségét nemcsak a személyes neurózis mentén, de aszerint is értékelte, hogy mit adhat hozzá a pszichoanalízis jövőjéhez. A harmincas évek kulcsfontosságú volt a pszichoanalízis medikalizációja ellen vívott harcban is, hiszen ekkoriban vált szakmai körökben igénnyé Amerikában, hogy a pszichoanalitikusok orvosi diplomával rendelkezzenek.¹⁸ Ahogyan egy tanulmányában (*Die Frage der Laienanalyse* [A laikus analízis kérdése], 1926) is írta, Freud mélyen ellenezte ezt a törekvést, és mindent megtett azért, hogy a pszichoanalízis ne váljon az orvostudomány egy speciális ágává. A pszichoanalízist keresztútnak látta: ennek csak egyik iránya volt a „pszichiátria szolgálatlánya” leegyszerűsítő megközelítés. A másik irányból a pszichoanalízist széleskörűen lehet alkalmazni a teljes emberi viselkedés minden aspektusára. „A pszichoanalízis fő célja – mondta egyszer Freud Smiley Blantonnak – a pszichológia tudománya, ezenkívül az irodalom világa és általában a világ iránti elköteleződés.”¹⁹ Hasonlóan, H. D. is beszámol ilyesféle megnyilatkozásról: „Felfedezéseim nagyon mély filozófia alapjait képezik. Nagyon kevés ember van, aki ezt megérti, *nagyon kevés ember képes ezt megérteni.*”²⁰ Mivel H.

D. tehetséges író volt, Freud azon kevesek egyikének tarthatta, akik megértik gondolatait; azon kevesek egyikének, akinek írásai a jövőben megmenthetik a pszichoanalízist az orvosi redukcionizmustól.

Ahogy azt már korábban máshol részletesebben is kifejtettem, H. D. kalandra vágyva ment el Freudhoz.²¹ Mély benyomást tett rá Freudnak az *Álomfejtés*ben leírt saját szellemi útja, a pszichoanalízist olyan kalandokat kínáló közegnek tekintette, ahol a modern(ista) ember értelmet, összefüggéseket, mintákat találhat ebben a széttöredezett, elidegenedett, erőszak vezérelte világban. „Volt valami, ami lüktetett az agyamban – írta –, nem mondanám, hogy a szívem – az agyam. Szerettem volna szabadon engedni. Szerettem volna megszabadítani magamat az ismétlődő gondolatok és tapasztalatok kényszerétől – nem csak a magaméitól, hanem sok kortársamétól is.”²² Ezek az ismétlődő gondolatok az első világháború lélekölő emberi és történelmi katasztrófáiból maradt lelki tünetekre utaltak. Nem csak az európai kultúra nagy illúziójáról hullott le a lepel a háború értelmetlen borzalmaival, hanem az ő személyes élete is így hullott szét, s ezt közvetlenül a háború következményének tartotta. Halva született a gyermeke, amit ő a Lusitania elsüllyedéséhez kapcsolt. Költő férje, Richard Aldington egyenruhát öltött, és az ő „hidegségére” válaszul érzéketlen „Tommie-ként” sztereotipikus „feminin” nőkkel folytatott viszonyt. Terhessége utolsó hónapjában tudta meg, hogy bátyja meghalt Franciaországban, majd ennek következményeként édesapjuk is meghalt. A gyermek apja Cecil Gray volt, akihez nem akart férjhez menni. Egyedül állt a szülés előtt, és még az 1919-es halálos influenzát is elkapta, és bele is halt volna, ha Bryher nem jelenik meg a színen. Aldington végső brutális és fenyegető visszautasítása idegösszeomlásba taszította, végül Bryher hűsége és szerelme segített neki kilábalni a krízisből. „Nem lenne csoda, ha egy kicsit rosszul alkalmazkodó lennék, vagy netán enyhén zavarodott lennék” – írta.²³

H. D. sosem gondolt úgy magára, mint idioszinkretikus neurotikusra, hanem, mint ahogy számos „elveszett” és „hányódó” kortársa is, vonatkoztatási pontok nélkül maradt az „elkerülhetetlen események sodrásában”, megrekedve a két világháború között. Ahogy Thoreau ezt modernista kontextusba helyezte: H. D. azért ment Freudhoz, hogy az általa „birtokolt” egyetlen dolgot – „önmagát” – megerősítse, elraktározza – hiszen tudta, hogy jön a második háború.²⁴ H. D. számára a pszichoanalízis jelentette a legfőbb eszközt, amellyel túlélhette a történelem mindent elsöprő erejű eseményeit. Az individuális lélek és a társadalom metszéspontjainak megértése vezérelte, s ez pontosan egybeesett Freud

elméleti érdeklődésével életének ebben a késői szakaszában. H. D. az *Álomfejtés* és a *Rossz közérzet a kultúrában* Freudjára reflektált.

Még fontosabb volt számára, hogy remélte, a pszichoanalízis majd visszaadja alkotókedvét és kreativitását. Bár sosem hagyta abba az írást, H. D. 1933-ra úgy érezte, kreatív ihlete lassan elszivárgott, és fájdalmas erőfeszítések árán tudott csak dolgozni, ami borzasztóan zavarta. A tudattalant a kreativitás forrásának tartotta, és remélte, hogy Freud majd segít megfejteni, mik azok a lelki akadályok, amelyek elapasztották az ihlet kiáradó folyóját. A mester és a költő egyetértettek abban, hogy a költői hajtóerőt kell visszaszerezniük. Freud késői leveleiben rendszeresen gyengéden érdeklődik H. D. írásai felől. „Egészen bizonyos vagyok abban, hogy jó híreket hallhatok írásai felől – írja 1933. július 20-án –, de az ilyen dolgokat nem lehet erőltetni.”²⁵ Freud búcsúajándéka az analízis végén mutatja vágyát és hitét. Mielőtt H. D. távozott, egy narancsfagát adott át neki, amelyről az „aranyág” (Vergilius adott Danténak aranyágat az *Isteni színjátékban*) jutott eszükbe – remélték, hogy közös munkájuk gyümölcsöző volt. H. D. nagyon is tisztában volt eme ajándék jelentőségével. „Freud ennek ellenére azt akarja, hogy írjak – vallotta meg Bryher-nek – hát... ez óriási felelősség.” (1933. augusztus 20.)

Freud ajándéka végül is tényleg gyümölcsöző volt. Mint ahogyan már leírtam az *Psyche Reborn* [Újjászületett lélek]-ben, H. D. meg volt győződve róla, hogy élete utolsó 25 évében történt kreatív robbanásában nagy szerepe volt a Freuddal folytatott analízisnek – két modernista regény, kb. hat novella, számos folytatásos vers és memoár az eredmény. Ezek a művek különböző módon magukon viselik Freud befolyásának nyomát: a kreatív ihlet visszaszerzésében, a bennük bemutatott lélek képeiben, nyelvi felépítésükben, mitikus és vágyképeikben.

Ezen együttműködés sikere azonban egy központi paradoxont vet fel. Freud elmélete a női pszichoszexuális fejlődésről nehezen egyeztethető össze a virágzó női kreativitás támogatásával. Nőiségről kiadott tanulmánya, mely egy évvel H. D. Bécsbe érkezése előtt jelent meg, mutatja elgondolásait (*A nőiség*, 1933): három különböző vonalon mutatja be a nő fejlődését, amelyek közül egyik sem teszi lehetővé, hogy egy nő olyan szinten alkosson, mint egy férfi – méhe helyett a szavaival. Azt állítja, hogy a „kasztráció” traumatikus felfedezésére reagálva a lányból egyaránt válhat „normális” feminin nő, aki férfiakkal való viszonyában passzív; vagy maszkulin nő, aki péniszirigységét a férfiakkal való versengésre szublimálja; vagy neurotikus nő, aki gátolt szerelmi életében és munkájában.²⁶ Akárhogyan is nézzük manapság Freud azonosulását a

fallikus hatalommal (legyen az a nők alárendeltségét igazoló ideológiai determinizmus, vagy a fennálló patriarchális egyeduralom hasznos leírása), elmélete semmiképpen nem segíti elő a női kreativitás fejlődését, kibontakozását. Hogyan találhatott akkor H. D. kreativitásához újabb forrásokat együttműködésükben? Miért nem hallgattatta el őt Freud nőiségéről alkotott elmélete? Mit tud nekünk tanítani ez a paradox kölcsönös kapcsolat Freudról, a pszichoanalízis elméletéről? Hogyan élhette túl a női kreativitás a hangjára és látásmódjára alapvetően ellenséges környezet támadásait?

Úgy vélem, túlélhette, és ezt inkább együttműködésük folyamatát, mint tartalmát bemutatva igyekszem megmagyarázni. A későbbiekben úgy vélem, ebből a folyamatból olyan modellekre következtethetünk, ahol olvasóként, tudósként, különösen feminista-pszichoanalitikus kritikusként sokat tanulhatunk. Először is, H. D. inkább *tanítványa*, mint *páciense* volt Freudnak, ez pedig megóvta őt nőiség-elméletének legbényebb aspektusaival szemben – Dórának például nem volt ilyen védelmi rendszere, így Freud magabiztosságának teljes súlyával ránehezedett. Dórának erőszakosan kellett kiszakadnia az analízisből ahhoz, hogy Freud pszichoanalitikus igazságának hierarchikus struktúráját megtörhesse. Freud „beszédkurájára” némasággal és hiányzással tudott reagálni, ha nemtetszését akarta kifejezni. Ezzel szemben H. D.-t Freud inkább kollégájának tekintette, így H. D. is tudta őt tanárának, és nem az orvosának tekinteni.²⁷ Az orvos–beteg kapcsolathoz képest a tanár–diák viszony szerepei több teret engednek az egyet nem értésnek, a kölcsönös elfogadásnak és tanulásnak. Az együttműködés kollegiális és nem orvosi modellje lehetővé teszi az egyezkedést.

A tanár–diák viszony azonban felveti a már emlegetett tanítványi státusz problémáját, hiszen itt szükség van egy tekintélyszemélyre, aki a tudás forrása, és követőkre, akik befogadják a tudást. Az elméletalkotó-apa feltétlen hűséget vár el intellektuális fiaitól, befolyásolásuk érdekében elismerését és nemtetszését, elfogadását és kitagadását, szeretetét és elutasítását osztogatja. H. D. és Freud kapcsolata azonban kivételesen nélkülözött minden ödipális tanítványi mintát. Úgy tűnik, Freud egyébként is máshogy bánt női tanítványaival, mint a környezetében lévő minden fontosabb férfival – a legkreatívabbakat egyenként elüldözte magától. Mivel nem tekintették őket komoly intellektuális riválisnak, a pszichoanalitikus mozgalom női tanítványai kívül maradtak a Roustang által „végzetes mester”-nek nevezett kapcsolaton. Freud tanítványaként a férfiaknak nagyon ügyesen kellett egyensúlyozniuk: a

mester elvárta, hogy eredetiségét és tekintélyét abszolút elismerjék, miközben briliáns és független követőkre vágyott. A *Totem és tabu*, valamint az ödipusz-komplexust idézve Freud magát apának írta le, tanítványait pedig a fiúk „vad hordájának”, akik a hatalomért és az apa letaszításáért küzdenek.²⁸ Ahogyan Paul Roazen állította, Freud élvezte Lou Andréas-Salomé függetlenségét, hiszen a nők „soha nem keltettek benne versengéssel kapcsolatos érzéseket. Egy ilyen régivágású embernek a nők riválisként egyszerűen nem léteztek.”²⁹ Freud atyáskodó hozzáállása paradox módon több mozgásteret engedélyezett a briliáns női tanítványoknak. Néhányuk persze eljátszotta az engedelmes kislányt Freud-apának. De mások, mint például H. D., nem így tettek. Ehelyett, felhasználva a női tanítványoknak engedélyezett szabadságot, egyszerűen viselkedett lázadóként és tisztelőként.

Mint ahogyan már hosszasan kifejtettem az *Újjászületett lélek*ben, Freudra leginkább az tett mély benyomást, hogy H. D. képes volt ellentmondani neki. Mindig is hűséges maradt Freudhoz, olyannyira, hogy a Küsnachtban, vele egyazon utcában lakó Jungot sem volt hajlandó meglátogatni élete utolsó hét évében. De hűsége mögött már találkozásuk első pillanatától kezdve nyilvánvalóan a „szótlan kihívás” húzódott, ahogyan H. D. nevezte. A *Tisztelgés Freud előttben* (már a cím is önmagáért beszél: angolul „tribute to”, ami végtisztességet is jelent) leírja, hogy első találkozásukban hogyan jelent meg szimbolikusan védekezése és nyitottsága egyszerre. Freud figyelmeztette, ne simogassa meg kedvenc csau-csau kutyáját – „Harap, nagyon nehezen tűri az idegeneket”. H. D. tudta, hogy ő nem lehet „idegen” senkinek, akit Freud szeret, ezért azonnal lehajolt, és melegen üdvözölte a kutyát, aki „látható örömmel” nagy kezei közé ugrott.³⁰ A háttérben mindig visszacsengő, megnevezhetetlen konfliktusuk rendszeresen megjelenik, amikor tiszteletét fejezi ki a mester iránt. Sokszor írta, hogy „A professzornak mindig igaza van”, de legalább ennyiszor azt is, hogy „A professzornak nincs mindig igaza”.

A *Tisztelgés Freud előttben* H. D. finoman utal rá, milyen természetű kétségek húzódtak kapcsolatuk háttérében, de nyíltan csak a „nagyobb transzcendentális témákban” való különbözőségekről beszél (pl. halhatatlanság).³¹ A „csontjainkig hatoló egyet nem értés” azonban jóval mélyebben fekszik, mint a vallás témája, amelyben nyilván nem értettek egyet. Minél inkább nyilvánosságra került H. D. beszámolója az analízisről, annál kevesebb irányt mutatott a köztük húzódó konfliktusok természetéről; és ezzel párhuzamosan, minél személyesebben nyilatko-

zott, annál jobban felfedte, milyen fontos szerepet játszott a nemiség a vitáikban. „A Mester” című verse, amelyet nem akart publikálni, bemutatja, mennyire középpontban volt ez a konfliktus Freud nemekről alkotott elméletében – egészen pontosan az androcentrikus (férfiközpontú) gondolkodásról van szó, miszerint a női test a férfi test hiányos, megcsonkított változata, mindezt emberi normaként, nem csak pszichoanalitikus elméletként felfogva. A vers születésének véletlenszerű körülményeit a *Tiszteltetés Freud előttben* írta le. Egy napon Freud megmutatta neki szeretett műtárgyai közül az egyik kedvencét – egy Athénét lándzsája nélkül ábrázoló szobrot. „Ez a kedvencem – mondta. – Tökéletes, csak hát *elvesztette a lándzsáját.*”³² H. D. az olvasóra hagyja, hogy összerakja Freud péniszirigységről szóló elméletét, többször is említést téve arról, hogy ő volt édesapja kedvenc lánya, és Shylock Szárnyatlan Győzelméről való hosszú elmélkedései közé csempészve egy kis haragot. De „A Mester”-ben Freudra irányuló támadása egyértelmű. A vers a már ismerős Freud-méltatással kezdődik. Ő a Mester, az imádnivaló Isten, a tökéletes apafigura. Végül is „ő volt az, aki szabaddá tett az eljövendőre”.³³ Az itt következő jóslat, ezzel ellentétben, újírja a pszichoanalízis elméletét, és Freudot, mint Atyaistent az Anyaistennel helyettesíti.

Haragudtam az öregemberre
folyton csak a férfierőről beszélt,
mérgező voltam a titkára, a titkaira,
vitatkoztam napestig

.....
a nő tökéletes.

Ő egy nő,
sőt, több mint nő,
sőt, a nőben van
a nárcisz bimbójában lüktet lábnyoma,
elrugaszkodva a földtől
(ó, hol van a te férfierőd?)

.....
lila virág nyílik
márvány, nyírfa-fehér
combjai közt,
vagy vörös virág,

egy rózsaszín virág
szélesre nyílv,
ahogy végtagjait vadul tánkra lendíti
eksztatikus
Afrodité,
fáradt levendulavirág bújik meg a fű között;

Istenem, mi ez,
ez a virág
önmagában hatalma van az egész világ fölött?
hiszen nincs szüksége férfira,
önmaga
a férfias nyíl és lüktetés,
kezek, lábak, combok,
önmagában tökéletes
.....
...minden férfi letérdel,
egyetlen sem lesz képes,
fontos,
mégis mindegyikük érezni fogja,
mit jelent nőnek lenni,
sóvárogni fog,
égni,
elfordul a könnyű örömtől
a szellem
viszontagságaihoz,
látni fogják, milyen régóta vakok,
szegény férfiak
szegény emberiség
milyen régóta
milyen régóta
a férfilüktetés eme gondolata megcsalta őket,
legyengítette őket,
látni fogják, a nő
tökéletes.

Csakúgy, mint „A Mester” című költemény, Bryhernek írt levelei is tanúsítják, hogy H. D.-nek nagyon fontos volt nőként ellenállni és lázadni az atyai tekintélyszemély ellen. Ezeket a leveleket Freud az ana-

lízis „réseinek” tekintette volna. Nem szerette, ha analizáltjai készülnek, feljegyzik álmaikat, jegyzeteket készítenek, vagy beszélgetnek a barátaikkal az analizisról. Az ilyenfajta készülésnek vagy beszélgetésnek az a következménye – írta –, hogy „a kezelésen rést ütnek, amin át elszivárog, ami a legértékesebb lett volna”.³⁴ Úgy gondolta, az ilyen részek a szabad asszociációt zavarják, és erősítik az ellenállást, ez utóbbi aztán éppen ezért meghatározza a beszélgetéseket és írásokat. Mivel Freud ragaszkodott hozzá, H. D. vonakodva lemondott róla, hogy egy folyóiratban írásokat közöljön ebben a témában (a terápia első három hete után abbahagyta).³⁵ De „ellenállt” annak, hogy a pszichoanalitikus diskurzus teljes ellenőrzését átadja Freudnak. Nem sokkal azután, hogy befejezte a folyóiratot, Bryher háromhetes látogatást tett Bécsben, így számos alkalmuk nyílt a tiltott beszélgetésre. Később ezt írta Bryhernek: „Néha úgy érzem, sikítani tudnék, hogy nem ereszthetem ki a gőzt veled... FÁJ a szívem egy beszélgetésért.” (1934. november 20.) De ami a legfontosabb, Bryhernek írt levelei hamarosan helyettesítették a folyóiratbeli írásait. Pontosan azt a „rést” képviselték, amitől Freud tartott: két nő beszélgetett az apa tiltása ellenére, mindenfajta ellenállást erősítő diskurzust folytattak. Mindennek ellenére, ahelyett, hogy ez lerombolta volna az analizist, végig megmaradt az ellenállásban, és elősegítette H. D. függetlenségét és ezáltal együttműködését is.

Mindemellett H. D. számára az ellenállás a szerelem kontextusában létezett. Bruno Bettelheim idézi Freud egyik – Junghoz írt – levelét, melyben azt írja: „a pszichoanalízis lényegében gyógyítás a szerelmen/szereteten keresztül”.³⁶ H. D. levelei Bryherhez (melyek már önmagukban is az ellenállást képviselik) szintén felfedik az intimitás és az áttétel/viszontáttétel drámájának szerepét sikeres együttműködésük folyamatában. Pontosan azért tudott Freud a megerősítés és inspiráció forrása lenni, mert nem megközelíthetetlen óriásként, nem racionális tudósként vagy objektív üres felületként jelent meg – ahogyan ez H. D. leveleiből is kitűnik. Freud személyiségének bonyolultsága és dinamikája, az írásai mögött rejlő háttér-szöveg meghazudtolják a felszíni hűvös, tartózkodó orvos képét és a tekintély magabiztos hangját. Sokan, akik ismerték, leírták természetének ezt a kettősségét és változékonyságát. H. D. benyomásait megerősítve többen is leírták (például Hanns Sachs, Gregory Zilboorg, és sokan mások is), hogy Freud egyszerre volt intuitív és sematikus, érzelmes és racionális, bevonódó és tartózkodó, közvetlen és kimért, rugalmas és dogmatikus, kollegiális és versengő, művészi és tudományos, nőies és férfias.³⁷ És mindennekfelett H. D. szá-

mára Freud egyszerre volt anya és apa a kétszeres áttétel folytán, így néha „Papá”-nak, néha „Professzor”-nak szólította; de az analízis dinamikus folyamatában sokszor anyának tekintette. „Apám tudományának és anyám művészetének – Sigmund Freud pszichológiájának vagy filozófiájának – rám vetülő fényében állok, a fénykör peremén, vagy inkább félig árnyékban” – írta H. D.³⁸

Feltételezem, hogy Freud eme kettőssége különösen akkor jött elő, amikor analizáltjai kifejezetten ezt gerjesztették. Sokszor megunta a körülötte tartózkodó embereket, ami a tőlük elvárt hűséges egyetértésből következett – amint azt Deutsch és Sachs okosan megfigyelték. „Tanítványainak nem kellett passzív befogadó hallgatóként viselkedni – írta Deutsch –, nem kellett »igen, uram«-ozni, de Freud határozottan a saját gondolatait szerette viszontlátni projekciós tárgyaiban. De Freud a leghűségesebb tanítványait szerette a „legkevésbé”. A függetlenséget szerette.³⁹ Kardiner mesél egy idevonatkozó történetet. 1921–22-ben folytatott analízise időben egybeesett egy angol csoporttal, többek között Alix és James Strachey-ével, egyiküknek sem volt semmi közük a Bécsben tartózkodó amerikaiakhoz. De egy napon az angol csoport elküldte John Rickmant küldötként Kardinerhez teázni, hogy megtudja, igazak-e a pletykák, miszerint Freud meglehetősen „szószátyár” volt vele. Kardiner megtudta Rickmantól, hogy az ő üléseiken Freud általában egyáltalán nem beszélt, sőt, egyszer el is aludt. Kardiner megerősítette, hogy igen, Freud teljesen bevonódott, barátságos, beszédes volt az órákon, magában pedig levonta a következtetést, hogy valószínűleg egyszerűen unatkozhatott a Strachey-vel és társaival folytatott üléseken.⁴⁰ Én még azt is hozzátenném, hogy Kardiner egy Philadelphiába emigrált orosz zsidó fia volt, aki érdekes hírekkel szolgált az amerikai zsidó közösség életéről Freudnak.

Másfajta emberek is mélyen érdekelték Freudot – különösen a művészek, okkultisták, és bizonyos fajta nők. A művészek valószínűleg saját művészi hajlamait hozták elő, az okkultisták pedig, mint pl. Dr. Van de Leeuw, miszticizmus iránti érdeklődését csiklandozták (erről írt is az *Újabb előadások a lélekelemzésről*ben). A nők nyilván a benne rejlő női oldalt célozták meg. H. D. mindhárom érdekes típust egy személyben képviselte. Annak a Freudnak, aki megfogalmazta az analízis pontos céljait *A pszichoanalízis foglalatában* nem sok köze van a H. D.-vel foglalkozó Freudhoz. Amint írja: „Ezekre a felismerésekre építjük gyógyítási tervünket. Az ént meggyengítették belső konfliktusai, segítségére kell lennünk. Olyan ez, mint amikor a polgárháború kimenetelét egy

külső szövetséges támogatása dönti el. Az analitikus orvosnak és a beteg meggyengült énjének, a külvilági realitásra támaszkodva, össze kell fognia az ellenségek, az ösztön-én ösztönkövetelései és a felettes én lelkiismereti követelései ellen. Szerződést kötünk egymással.”⁴¹ Ezzel ellentétben H. D. analízisében Freud a művésznő tudattalanját szinte Delphoi jósdájának tekintette; az okkultista, „látó” korfui hotelszobájának falára kivetített, misztikus fényben úszó „képeit” figyelte, mint lefordítandó tarot kártyákat; a biszexuális nő egyáltalán nem ortodox családí élete pedig kifejezetten irritálta. Bryher 1927-ben házasságot kötött H. D. korábbi szerelmével, Kenneth Macphersonnal, hogy megvédje a kapcsolatot, aminek eredményeképpen Macpherson végül férfiakhoz is vonzódni kezdett. Tény, hogy Perdita nevű gyermekükkel a három felnőtt együtt élt és alkotott – „az összetett szörny, három arccal”, ahogy H. D. játékosan megfogalmazta 1928-ban Havelock Ellisnek írt levelében.

Nem volt rá nagy esély, hogy Freud elaludjon, miközben H. D.-t hallgatja. „Teljesen biztos vagyok benne, hogy papa kérdezni fog Pupról (Perdita). Nagyon érdeklődő az egész háztartással kapcsolatban” – írta Bryhernek közeledő bécsi látogatása előtt (1933. március 20.). H. D. beszámolóí nappali látomásairól és asztrológiai kalandozásairól legalább annyira érdekesekek voltak, mint rendhagyó családi élete. „Papa majdnem lerágta a bajszát izgalmban, amikor Korfuról meséltem neki” – mondta H. D. Bryhernek 1933. március 18-án. Természetesen Freud kifigurázta H. D. érdeklődését az asztrológia iránt: „Papa egyébként ingerült az asztrológiai értelmezéseimtől... de pont ezért vagyok még inkább BIZTOS benne, hogy igazak. (1934. november 4.) Aztán később így ír: „Papa nagyon érdeklődik a Csillagok Könyve iránt, csak úgy ragyogott, ahogyan a Bikával való kapcsolatomról beszéltem... úgy tesz, mintha nem tudna semmit a hagyományról, és majd szétrobbant, amikor elmondtam, hogy a »ház« uralkodó(nő)je a Vénusz” (1933. április 27.). Újra leírja: „Az álom teljesen egyértelmű volt, Papa csak zavarba hozott, mert azt mondta, kivételes elmém van, amivel ő ritkán találkozik, szerinte a gondolataim különleges módon kristályosodnak ki az álmaimban” (1922. április 22.). H. D. első analízisének befejezte után Bryher így írt Macphersonnak: [...Freud azt mondta neki, hogy] „senki más nem olyan izgalmas páciens, mint Kat [H. D.] és a hollandus [Van de Leeuw], és még soha nem találkozott ilyen kifinomult elmével, ilyen tiszta szellemiséggel, mint amilyennel a mi nagyrabecsült Katunk rendelkezik” (1933. június 13.).

Freud természetesen érdeklődésétől hajtva életteli, barátságos, beszédes, aktív és teljesen emberi volt a H. D.-vel folytatott analízisben. Módszere alapvetően rugalmas és változékony volt, legalább annyira támaszkodott saját intuícióira és művészi tehetségére, mint elméletének tudományos megközelítéseire, egyszerre volt bevonódó és személyes, illetve távolságtartó analitikus. Ezeken az üléseken Freud minden volt, csak nem az „egyenletesen visszafogott figyelem”. Például gyakran nagyon érzelmes volt, a díványt ütötte, hogy nyomatékot adjon szavainak (ezt már Roy Grinker is megjegyezte).⁴² Egy nap Freud – mellőzve az érzelmi távolságtartás elméletét – azt dörmögte H. D.-nek: „Az a baj, hogy öreg ember vagyok, akit *maga szerint nem érdemes szeretni*”.⁴³ Máskor H. D. beszámolt Bryhernek, hogy miután megbeszélték az északi eseményeket, „Papa aggódva könnyezett, vajon mi fog történni az unokáival” (1933. május 12.).

Nem voltak éles határok a magánélet és az analízis között, sem H. D., sem Freud számára – akinek előírt szabályaitól ez feltűnően távol állt, de klinikai gyakorlati munkájába teljesen beleillett. Gyakran megbeszélték például a politikai helyzetet. Különösen élénk utcai harcok zajlottak azon a héten, amikor H. D. ezt írta Bryhernek: „De Fido, Freud nem holmi magazin vagy újság miatt lépte át nagy analitikus szabályát tegnap, mikor elvittem neki ezt a pamfletet. Felkiáltott, »*micsoda – angolul? Ezt az angolok KÉSZÍTETTÉK?*« Majdnem könnyezett. Aztán felállt, odacsoszogott szent íróasztalához a papírral, felém fordult, és a legnagyobb ünnepélyességgel megköszönte, mintha valami végső trófeát adtam volna neki, a város kulcsait, vagy Áron [a főpap] szakállát” (1933. május 16.). A bécsi szigorú cenzúra idején Freud számára fontos politikai hírforrást jelentettek a Bryher által rendszeresen küldött angol és amerikai újságok.

Freud pletykálkodni is nagyon szeretett. Ahogyan H. D. fogalmazott Bryhernek: „Azt hiszem, az emberek hajlamosak az »úristen, mekkora személyiség!« hozzáállásra vele kapcsolatban, és elfelejtik, hogy ő is szereti a könnyed pletykálkodást” (1933. március 22.). Tehát pletykálkodtak Freud más pácienseiről, például Joseph Wortisről: „Aztán egy új pácienséről beszélt nekem, akit Dr. Ellis küldött hozzá – aki a lehető legkiábrándítóbb volt –, *honnan* tudhatta volna, hogy Dr. Ellis ilyen balfácánt küld? (1934. október 30.) A pszichoanalitikus mozgalom politikája mindkettejük kedvence volt. Május 11-én H. D. beszámol róla: „Megtudtam dolgokat C. Boudouin analitikusról. Jót pletykálkodtunk papával, elmesélte, hogy B. egyszerű sarlatán, örült, de ezt ne említsd

nyilvánosan. Másról is hosszasan beszélgettünk, Trigant Burrowról, akivel Lawrence, a független Baltimore-i analitikus kapcsolatban van. Freud szerint a fickó intellektuális csőd, de indulatos és tiszteletet parancsoló, elérhetetlen, mindenkitől távol, a felhőkben él, bár a feje tele van badarságokkal és csoport-analízist csinál. (tényleg ne említsd ezeket senkinek)”. (1933)

Freud ez idő tájt teljesen odavolt csau kutyáiért, Martin fia le is írja, hogyan tartatta be Yo-fi, a kedvence, az analitikus ülések pontos időkezeit.⁴⁴ H. D. azt mondta egyszer Bryhernek: „Tegnap nagyon rossz napom volt, meg is ijedtem, mert Yo-fi Lunra támadt. Freud közénk vette magát a földre, azt hittem, darabokra szaggatják, Anna pedig németül sikított örülten: »drága papácska, ezt nem lett volna szabad megtenned...« Én félútig elszaladtam, majd megfogtam Lunt a szőrénel fogva. Aztán a szobalány közbelépett, és Freud ottmaradt a földön ülve, az összes pénze szanaszét szóródott a még mindig virágzó orchideák között. Vicces volt. És tragikus... milyen borzasztóan fiatalnak mutatja magát... született harcos, milyen esendő.” (1933. május 18.)

H. D. iránt egyébként Freud különösen nagy emberi érdeklődést mutatott. Sokszor dicsérte H. D. értelmezéseit, ez nyilvánvalóan kiderül 1933. május 15-i leveléből: „azért is megdicsért, hogy milyen agyafúrt álomanalízist adtam neki tegnap”. Emellett megbocsátóan is viselkedett: „Többé-kevésbé áldását és megbocsátását adta minden múltbeli »bűnömre«, és azt mondta, igazán nem kell ezzel ilyen sokat foglalkozni, legfeljebb az anyám iránti büntudat jeleként értelmezni, és egyébként semmi »rossz« nem történt – vagy valami ilyesmi.” (1933. március 25.) Freud annyira érdeklődött H. D. írásai iránt, hogy arra vonatkozóan is tanácsokat adott, hogyan írja meg a következő könyvét (1933. május 15. és 26.).

Sokan visszautasították H. D. tapasztalatát a klasszikus értelemben vett „analízisről”, hiszen az analitikus és a személyes ember közötti határok nagyon elmosódtak voltak (ha ugyan voltak) Freuddal való kapcsolatában. Kicsit másként érvelnék – H. D. portréja összhangban van a Freud technikai írásaiban a sorok között olvasható tartalommal (pontosabban azokkal az aspektusaival, amelyeket később egyszerűen kihagytak az „analízis” szabályalkotásából): mindkettő a teljesen bevonódott, emberi analitikusról szól. Más szavakkal, H. D.-vel, és más hasonló személyekkel folytatott analízisei nem pusztán saját szabályainak felrúgását jelentik. Inkább személyiségének kettősségéről van szó, ami különösen ilyen emberek közelében tört elő, ahogyan ezt már említettük. Gedo saját kifejezése, a „virtuóz improvizáció” a magyarázat kulcsa.

Ezek a szavak a művészt sejtetik, ezért írta H. D., hogy „a lehető legerzékibb, buja *vers libre* [szabadvers] kapcsolat”-ban van Freuddal. „Imádom Freudot, a nagy művészt”, írta Bryhernek 1933. május 24-én.

Véleményem szerint Freud improvizatív viselkedése H. D.-vel nem kivételes, hanem művészi és rugalmas – egyszóval improvizatív – hozzáállásának bizonyítéka, melynek alapjait technikai írásaiban is megtaláljuk. Szerinte az analízis olyan, mint a „sakkjáték művészete”: „a játéknak csak a megnyitása és befejezése lehet kimerítő, rendszeres ismertetés tárgya, míg a megnyitás utáni lépések át sem tekinthető sokféleségével szemben a rendszerbe foglalás csődöt mond. [...] Hasonló korlátozások vonatkoznak azokra a szabályokra is, melyek a pszichoanalitikus kezelés gyakorlatára vonatkozóan adhatók.” (1913)⁴⁵ A „passzivitáson” részben az analitikus „befogadó-készségét” értette, nem igazán a távolságtartó objektivitást, hanem inkább olyan tudatállapotot, amikor az analitikus és az analizált tudattalanja nem racionális módon egymásra hangolódik, egy hullámhosszon van: „a páciens felbukkanó tudattalanjára úgy kell saját tudattalanját alakítania, mint egy érzékelőszervet, mintha a telefonkészülék vevő oldalán lenne. [...] az orvos tudattalanja képes rekonstruálni a páciensét.”⁴⁶

Technikai írásainak eme kettős és ellentétes természete nyilvánvaló a szabad asszociáció módszerében, amit a „pszichoanalitikus technika alapvető szabályának” nevez. Freud leírása a szabad asszociációról olyan önmagából fakadóan anarchikus folyamatot mutat be, amely eleve kizárja a technikában bármilyen szabály felállítását. A jó analitikus szerinte nem irányítja az analízis folyamatát, hanem engedi, hogy a tudattalan formálja azt: az analitikus „megindít egy folyamatot, a fennálló elfojtások megoldásának folyamatát, melyre módjában van felügyelni, azt előmozdítani, útjából az akadályokat elhárítani, természetesen rajta jó sokat rontani is. Egészen véve azonban az egyszer megindított folyamat a maga útján halad, és nem tűri, hogy akár irányát, akár azoknak a tüneteknek sorrendjét megszabják, amelyek a feloldási folyamat érvényesül.”⁴⁷

H. D.-vel folytatott analízisében nyilvánvaló, hogy Freud nagy hangsúlyt fektetett az intuícióra. H. D. megosztotta Bryherrel, milyen „szakmabeli fogásokat” vett észre Freudnál: „Tegnap hosszú mesét mondtam Freudnak, tele fontos részletekkel. Mikor befejeződött az óra, azt mondta: »Abból ahogy beszél, tudom, hogy elhallgat dolgokat. Így aztán nem kellett figyelnem. Összemosta a szavakat. Nem beszélt tisztán.« Micsoda csalás! Örült vagyok???????? Hát itt elmondom neked

egy trükkjét. Papa nyilvánvalóan csak a hullámhosszra figyel. De [...] igaza volt, hiszen a korai msztb-ról [maszturbáció] beszéltünk (1934. november 22.).

Freud nézete szerint az analitikusnak egy olyan folyamatot kell beindítania és fenntartania, amelyet nem szabad kontrollálnia – ennek logikus következménye, hogy nem szabad rugalmatlanul különbséget tennünk „analitikus” és „nem analitikus” témákban. Az analitikus és az analizált személy közötti kapcsolat bármilyen megnyilvánulása szükségszerűen gazdag szabad-asszociációs, áttételi, ellenállási anyagot biztosít. H. D. levelei arról tanúskodnak, hogy Freud mesterien tudott hirtelen váltani személyes kapcsolatból analitikus kapcsolatba. Az emberi érintkezés melegségen és tiszteleten alapuló megnyilvánulásai egy pillanat alatt válhattak át az analitikus malmán átfolyó feldolgozandó anyaggá. Vagy akár maradhattak azok, amik valójában – az egymásra hangolódás általános emberi eszközei.

H. D. analizésében központi szerepet játszottak Freud csau kutyái. 1933. márciusában Freud kedvencének lánya fialni készült, és ő teljesen el volt foglalva a közelgő eseménnyel és a születendő kiskutyák elhelyezésével. „Szörnyű dolog történt tegnap – írja H. D. Bryhernek –, Yo-fi (úgy ejtjük, mint Szo-fi hercegnő nevét) vizet ivott az asztal alól, majd lefeküdt aludni a sarokban, és álmában morgott és vonyított. Papa meg kellett hogy akassza hosszú mesémet, hogy elmondja, Yo-fi drága mostanában furcsákat álmodik, mert várandós. Felsikítottam, »micsoda?«, mire ő elmesélte a kedves kis Yo-fi szomorú történetét, miszerint az előző terhességgel egyetlenegy kis yo-fi mackót szült, az is meghalt.” (1933. március 15.) Nem sokkal ezután H. D. a következőkről számol be: „Papa kicsit nyugodtabbnak tűnik, hátha Yo-fi nem is terhes, csak lusta és elhízott.” (1933. március 17.) Mikor a kutya végül mégis ellett, sok és egészséges kiskutyát, Freud minden ülést félbeszakított, és elhívta H. D.-t, Bryhert és Perditát, hogy megnézzék az almot. Valószínűleg elfelejtette, hogy Perdita beceneve születésétől kezdve Pup [angolul kölyök], így egyszer egy későbbi ülésükön megkérdezte H. D.-t, adjon-e Perditának egy kölyköt ajándékba. Ezek az események nyilvánvalóan nem férnek bele a „tisztá analízis” kereteibe.

A szabályokat félretéve, mindketten tudták a kutyák által kiváltott álmokat és fantáziákat elemezni az analízisben. A kutya ellése természetesen előhívta H. D. elfojtott fájdalmas emlékeit saját halvaszületett gyermekéről (1915) és Perdita születéséről is (1919). H. D.-t nagyon zavarta Freud elmékedése a kutya elléséről és a halott vagy veszélyben

lévő kölykökről. Egyszerre volt felvillanyozva és megrémülve attól a felelősségtől, hogy esetleg elfogadja Freud egyik kutyakölykét, aztán mélységesen összezavarodott, hogyan is kezelje Bryher és Macpherson hajthatatlan elutasítását. Álmaiban és szorongásaiban kezdett összekapcsolódni a kiskutyák és saját szüléseinek élménye, amit aztán el is mondott Freudnak. „Nyilvánvalóan attól félttem, nehogy teherbe essem Freud papától, vicces, mi?????” – írta Bryhernek 1933. április 25-én. Viccesen meg is ígérte neki, hogy nem hagy újabb „kölyköt” az ajtaja előtt, mint ahogy 1919-ben tette. Tisztán látható, hogy a kiskutyák születése és Freud ajándéka megnyitotta az utat az áttétel és ellenállás folyamának. Freud ezt hasznosította is a terápiában, mintha ennek ez lenne a legtermészetesebb módja.

Bár Freudot általában nem érdekelte a viszontáttétel, lehet, hogy észre sem vette, milyen hatással voltak saját érzései az analízisben folytatott (kutyákról szóló) beszélgetésekre.⁴⁸ Vajon mi a jelentősége ennek az ajándéknak Freud lelki élete szempontjából? Tudjuk, hogy Freud kedvenc lánya, Sophie (akinek nevére rímel Yo-fi kutya neve) 1920-ban halt meg influenzában – H. D. és Perdita is súlyosan megbetegedtek ekkor. Freud általában távolságtartó fatalizmussal válaszolt a közeli barátok és családtagok halálára, de ez az esemény úgy megrázta, hogy még halálösztön-elméletét is megváltoztatta, amelyet a *Túl az örömelven* című tanulmányában közölt.⁴⁹ 1919 szeptemberében, néhány hónappal Perdita születése után, Sophie megszülte Heinerle fiát, aki nagyapja kedvenc, imádott unokája volt. 1923-ban Heinerle is meghalt (nem sokkal Freud első rákműtéte után), ez olyannyira megrázta Freudot, hogy felnőtt életében ekkor sírt először és utoljára – legalábbis Ernest Jones szerint.⁵⁰

Lehetséges, hogy Freud tudattalanul azonosította H. D.-t Sophie-val, és saját megoldatlan érzéseit vetítette rá a lányáról, unokájáról, halálukról. H. D. is pontosan erre a következtetésre jutott, amint ezt le is írja Bryhernek, illetve az *Adventben*.⁵¹ Könyörgött Bryhernek, hogy engedje elfogadni a kutyát „amíg a műtőasztalon vagyok”: „De amíg ez az ötlete működik... muszáj, muszáj, MUSZÁJ azt éreznem, hogy tudja, kedveljük a kutyust. Talán ez attól van, hogy én is pont ugyanolyan problémákkal küzdöttem, ugyanakkor, amikor az ő lánya is 1919-ben. Papát nagyon érdekelték a »terhességem tünetei«, és azt hiszem, TENYLEG összekötötte ezt a dolgot a saját lányával, aki nem csak hogy meghalt, de ugyanúgy elveszített egy gyereket is. Látod?????” (1933. május 20.) Freud egy utolsó, 1933-as megjegyzése a H. D.-nek szánt kiskutyáról bizonyítja, hogy a kiskutya-dráma megtermékenyítő

fantáziákat keltett mindkettőjükben. „Nyilvánvaló – írja H. D. Bryhernek –, hogy a professzor felesége zavarónak találja a kiskutyákat, mesélte nekem Freud. Szegény asszony... hat gyereket szült egymás után nyolc év alatt. Azt mondja, szerinte tudattalanul erre az időre emlékezteti az öt kiskutya, de ezt »véletlenül sem mondaná« el NEKI. Nem lehet könnyű a professzor feleségének lenni.” (1933. május 20.)

A tanulságos kutya-történet, illetve – szélesebb keretbe illesztve – a két művész improvizációja nem vetette vissza az analízist, hanem inkább még jobban kibontakoztatta. Együttműködésük valóban „a lehető legérzékibb, buja *vers libre* [szabadvers] kapcsolat” volt. Hűségüket kimutatva és az egyet nem értést megengedve kapcsolatuk kölcsönös megbecsülésen és egymás ösztönzésén alapult – egyenrangúságon, nem hierarchián. Érzéki játék volt ez a szavakkal és érzelmekkel, álmokkal és vágyakkal. A „gyümölcse” nem csak egy „kölyök” volt, hanem sokréttű, izgalmas ajándék az utókornak.

Kockázatos lenne messzemenő következtetéseket levonni a történetekből, hiszen ez torzításhoz és merev leírásokhoz vezetne. Természetesen azért érdemes elgondolkodni, hogy az utókornak szánt eme sokréttű ajándék milyen tanulságokat hordoz nekünk, olvasóknak és kritikusoknak – különösen akik feminizmussal és pszichoanalízissel foglalkozunk. Véleményem szerint H. D. azért volt képes nőként a pszichoanalízist gyümölcsözően használni, mert kapcsolatát sikeresen egyensúlyozta a befolyásolás változásaiban, dinamikus együttműködését szeretet és ellenállás táplálta. Kapcsolatában nem ragadt bele a tekintélyelvű orvos kiszolgáltatott páciensének szerepébe, sem a kötelességtudó kislány ödipális szerepébe; a helyzetnek megfelelően rugalmasan alakuló független személyiségekként kezelték egymást. Mi feminista-pszichoanalitikus kritikusok vajon úgy tekintjük az elméletalkotót, mint az igazság orvosát? Garantálhatjuk, hogy a tényeknek megfelelően választjuk ki a történeteket, vagy létezik *a priori* igazság? Ha igen, Dóra helyzetében találjuk magunkat – vagy elfogadjuk az elméletalkotó elméleti kereteit, vagy kísétálunk az ajtón. Freud és a pszichoanalízis olvasóiként hová helyezük a történetben a mester és tanítvány témakörét?⁵² Ha tanítványok vagyunk, az apa kereteit *in toto* elfogadjuk, ezért képtelenek vagyunk kívülről kritizálni vagy kérdéseket feltenni. Ha pszichoanalízisünk réseken, ellenállásokon és intimitáson alapszik, talán meg tudunk menekülni a gyermekké tevő tanítványi státusztól; valójában talán épp arra leszünk képesek, amit Freud remélt – hogy a pszichoanalízist „minden emberi civilizáció fejlődésével foglalkozó tu-

domány és azok intézményei: a művészet, vallás és társadalmi rend számára nélkülözhetetlenek lássuk”.⁵³

*

Szeretnék köszönetet mondani Perdita Schaffnernek és a Beinecke Rare Book and Manuscript Library-nak (Yale Egyetem), hogy nagylelkűen engedélyezték a levelezések áttekintését és felhasználását. Ezen kívül köszönettel tartozom a Fund for Psychoanalytic Research ösztöndíjáért, mely lehetővé tette e kutatás előre haladását. Köszönöm kutatási asszisztenseim, Wendy McCown, Elisabeth Hirsch és Katherine Cummings felbecsülhetetlen munkáját. Javaslataikért és bátorításukért köszönettel tartozom Joseph Kepecsnek, a Wisconsin Psychoanalytic Study Group-nak, George Pollocknak, George Moraitisnek és Jerome Beiglernek. A tanulmány egy nagyobb kutatás részét képezi, bevezetője a következő projektnek: *Portrait of an Analysis with Freud: The Letters of H. D. and Bryher, 1933–1934* (kiadás alatt).^{*} A tanulmány egy része megjelent: *Annual of Psychoanalysis 14*, Madison CT, International Universities Press, 1986, 319–344. oldal.

Székelly Zsófia fordítása

Jegyzetek

¹ Lásd például C. Brenner: *Psychoanalytic Technique and Psychic Conflict* [A pszichoanalitikus technika és a pszichés konfliktus] Madison, CT: International Universities Press, 1976; Samuel Lipton: *A Critique of So-Called Standard Psychoanalytic Technique* [Az úgynevezett standard pszichoanalitikus technika kritikája], *Contemporary Psychoanalysis 19*, 1983, 255–73; és *Further Observations on the Advantages of Freud's Technique* [Freud technikájának előnyeiről – további vizsgálódások], a Chicago Psychoanalytic Society Tudományos Nagygyűlésén elhangzott előadás, 1983.

² Freud számos művében említette és körvonalazta a pszichoanalitikus technika legfőbb „szabályait” 1912 és 1920 között, bár ezelőtt is írt erről a témáról, és későbbi műveiben is említi. Ezeket összegyűjtve olvashatjuk: Philip Rieff (szerk.): *Freud, Therapy and Technique* [Freud, Terápia és technika], New York: Collier, 1963, lásd a 118. oldalt.

* Azóta megjelent: Susan Stanford Friedman (szerk.): *Analysing Freud. The Letters of H.D., Bryher and Their Circle*. New Directions Books, New York, 2002. (a szerk.)

³ Philip Rieff (szerk.): *Freud, Therapy and Technique*, New York: Collier, 1963, 124. oldal.

⁴ Id. mű, 121. oldal.

⁵ Lásd H. D.: *Tribute to Freud* [Tisztelegés Freud előtt], először sorozatban közölték 1944–1945-ben, „Writing on the Wall” [Falfirkák] címmel, majd 1956-ban jelent meg könyvként. 1974-ben újra kiadták, kiegészítve az *Advent* című résszel, amelyet H. D. 1949-ben írt, analizisének első három hetének feljegyzései alapján. A *Tisztelegés Freud előtt* minden idézetét ebből a kiadásból vettem (Boston, David R. Godine, 1974). A mitológiai utalásokhoz lásd – Heléna és Tézeusz témájában: *Helen in Egypt* [Egyiptomi Heléna] 1961, reprint: New York, New Directions, 1983, 147f oldal, – Mária Magdolna és Kaspar témájában: *Trilogy* [Trilógia] 1944–46, reprint: New York, New Directions, 1973. H. D.-tól lásd még „The Master” [A Mester], in.: *The Collected Poems of H. D.* [H. D. összegyűjtött versei], 1912–1944, New York, New Directions, 1983, 451–466. oldal. Levelek Bryherhez, Havelock Ellishez, Kenneth Macphersonhoz, Robert Herringhez, Ezra Poundhoz, Viola Jordanhez és másokhoz a Beinecke Könyvtárban. Minden levelet a Beinecke Gyűjteményből idézünk, időpontjukat a szövegben jelezzük.

⁶ George Moraitis, levél a szerzőnek, 1985. február 25.

⁷ John Gedo, levél a szerzőnek, 1982. október 7.

⁸ Lásd például Hendrik M. Ruitenbeek (szerk.) *Freud as We Knew Him* [Freud, ahogyan mi ismertük], Detroit, Wayne State University Press, 1973; Joseph Wortis: *Fragments of an Analysis with Freud* [Egy freudi analízis töredékei], New York, Simon and Schuster, 1954; Smiley Blanton: *Diary of My Analysis with Freud* [Napló analizisemről Freuddal], szerk. Margaret Gray Blanton, New York, Hawthorn Books, 1971; Maryse Choisy: *Sigmund Freud: A New Appraisal* [Sigmund Freud: újra méltatjuk], London, Peter Owen, 1963; A. Kardiner: *My Analysis with Freud: Reminiscences* [Analízisem Freuddal: visszaemlékezések], New York, Norton, 1977; Muriel Gardener (szerk.): *The Wolf-Man by the Wolf-man* [A farkasember a farkasemberről], New York, Basic Books, 1971; Helene Deutsch: *Confrontations with Myself: An Epilogue* [Konfrontációk önmagammal – egy epilógus], New York, Norton, 1973.

⁹ Freud nem ortodox módszeréről lásd például Jerome S. Beigler: A Commentary on Freud's Treatment of the Rat Man [Freud Patkányemberrel folytatott kezeléséről] *The Annual of Psychoanalysis* 3 (Madison, CT: International Universities Press, 1975), 271–85. oldal; Paul Roazen: *Freud and His Followers* [Freud és követői] New York, New American Library, 1971, 118–128. oldal, 420–36. oldal; Hendrik M. Ruitenbeek (szerk.) *Freud as We Knew Him* [Freud, ahogyan mi ismertük], Detroit, Wayne State University Press, 1973, 19–20, 99, 129, 150–55, 357–59. oldal; A. Kardiner: *My Analysis with Freud: Reminiscences* [Analízisem Freuddal: visszaemlékezések], New York, Norton, 1977; 69–70, 97. oldal; Reuben Fine: *A History of Psychoanalysis* [A pszichoanalízis története], New York, Columbia University Press, 1979, 499–533; Trygve Braatoy: *Fundamentals of Psychoanalytic Technique* [A pszichoanalitikus technika alapjai], New York, John Wiley, 1954; Samuel D. Lipton: The Advantages of Freud's Technique as Shown in His Analysis with of the Rat Man [Freud technikájának előnyei, ahogyan az a Patkányemberrel folytatott terápiájában látható], *International Journal of Psychoanalysis* 58 1977, 255–273. oldal; Smiley Blanton: *Diary of My Analysis with Freud* [Napló analizisemről Freuddal], szerk. Margaret Gray Blanton, New York, Hawthorn Books, 1971; Joseph Wortis: *Fragments of an Analysis with Freud* [Egy freudi analízis töredékei], New York, Simon and Schuster, 1954; George H. Pollock: On Freud's

Psychotherpy of Bruno Walter [Freud Bruno Walterrel folytatott pszichoterápiájáról], *The Annual of Psychoanalysis* 3 Madison CT: International Universities Press, 1975, 288–95. oldal. Dóráról, a vele folytatott terápia értelmezéséről és az esettanulmányról leginkább érdemes elolvasni Charles Bernheimer és Claire Kahane (szerk.): *In Dora's Case: Freud – Hysteria – Feminism* [Dóra esete: Freud – hisztéria – feminizmus], New York, Columbia University Press, 1985.

¹⁰ A nők nincsenek jelen a diskurzusban, mert az fallogocentrikus – témában lásd például: Hélene Cixous: The Laugh of the Medusa, [A medúza nevetése], in: *New French Feminisms: An Anthology* [Új francia feminizmus – antológia], szerk. Elaine Marks és Isabelle de Courtivron, Amherst, University of Massachusetts Press, 1980, 245–264. oldal. Az elmélet (különösen a „psych et po” ténye a francia feministáknál) összefoglalóját és bírálatát lásd: Elaine Marks és Isabelle de Courtivron: Introductions [Bevezetők], in: *New French Feminisms: An Anthology* [Új francia feminizmus – antológia], szerk. Elaine Marks és Isabelle de Courtivron, Amherst, University of Massachusetts Press, 1980, 3–38. oldal; Margaret Homans: Her Very Own Howl: The Ambiguities of Representation in Recent Womens' Fiction [Az ő saját üvöltése: ellentétes reprezentációk megjelenése a kortárs női irodalomban], *Signs* 9, 1983, tél, 186–205. oldal; Toril Moi: *Sexual/Textual Politics: Feminist Literary Theory* [Szexuális – textuális politika: feminista irodalomelmélet], London, Methuen, 1985. Lacan a priori szexuális különbségtételének feminista kritikáját lásd: Teresa de Lauretis: *Alice Doesn't: Feminism, Semiotics, Cinema* [Alíz nem teszi meg: feminizmus, szemiotika, mozi], Bloomington, Indiana University Press, 1984, 12–36. oldal.

¹¹ François Roustang: *Dire Mastery: Discipleship from Freud to Lacan* [Végzetes mester: Tanítványok Freudtól Lacanig], ford. Ned Lukacher, Baltimore, John Hopkins University Press, 1982

¹² Lásd H. D.: *Tribute to Freud*, Boston, David R. Godine, 1974, 94. oldal.

¹³ Lásd Ernest Jones: *Sigmund Freud élete és munkássága*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1973, 448. oldaltól

¹⁴ Lásd H. D.: *Tribute to Freud*, Boston, David R. Godine, 1974, 58–59. oldal.

¹⁵ Id. mű, 119–120. oldal

¹⁶ Freud női pszichoszexuális fejlődéséről szóló művei: A női homoszexualitás egy esetének pszichogenezisééről, in: Sigmund Freud művei VII: *A Farkasember; Klinikai Esettanulmányok II.*, Filum, Budapest, 1998, 219–249. oldal; A nemek közötti anatómiai különbségek néhány lelki következménye, in: Sigmund Freud művei, IV: *A szexuális élet pszichológiája*, Cserépfalvi, Budapest, 1995, 193–203. oldal; Libidinózus típusok, in: Sigmund Freud művei, IV: *A szexuális élet pszichológiája*, Cserépfalvi, Budapest, 1995, 206–210. oldal; A nőiség, in: Sigmund Freud: *Válogatás az életműből*, (szerk. Erős Ferenc), Európa, Budapest, 2003, 695–720. oldal; A pszichoanalízis foglalatata, in: Sigmund Freud: *Esszék*, Gondolat, Budapest, 1982, 407–474. oldal. Ezen gondolatok fejlődéséről, nőkkel (pl. Helene Deutsch, A. Lampl de Groot és Marie Bonaparte) való munkájáról lásd: Paul Roazen: *Freud and His Followers* [Freud és követői] New York, New American Library, 1971, 417–487. oldal; Zenia Odes Fliegel: Feminine Psychosexual Development in Freudian Theory: A Historical Reconstruction [Női pszichoszexuális fejlődés a freudi elméletben: történeti áttekintés], *Psychoanalytical Quarterly* 42, 1983. július, 385–408. oldal.

¹⁷ Smiley Blanton: *Diary of My Analysis with Freud* [Napló analízisemről Freuddal], szerk. Margaret Gray Blanton, New York, Hawthorn Books, 1971, 5, 35. oldal.

¹⁸ Lásd például Reuben Fine: *A History of Psychoanalysis* [A pszichoanalízis története], New York, Columbia University Press, 1979, 60–69. oldal, 96–67. oldal.

¹⁹ Smiley Blanton: *Diary of My Analysis with Freud* [Napló analizisemről Freuddal], szerk. Margaret Gray Blanton, New York, Hawthorn Books, 1979, 116. oldal. Lásd Sigmund Freud: The Question of Lay Analysis [A laikus pszichoanalízis kérdése], in: *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, 22, London, Hogarth Press, 1950, és Reuben Fine: *A History of Psychoanalysis* [A pszichoanalízis története], New York, Columbia University Press, 1979, 68–69. oldal.

²⁰ Lásd H. D.: *Tribute to Freud*, Boston, David R. Godine, 1974, 18. oldal.

²¹ Susan Stanford Friedman: *Psyche Reborn: The Emergence of H. D.* [Újjászületett lélek: H. D. felemelkedése], Bloomington, Indiana University Press, 1981

²² Id. mű, 13. oldal.

²³ Id. mű, 40–41. oldal.

²⁴ Id. mű, 13. oldal.

²⁵ Id. mű, 191. oldal.

²⁶ A nőiség, in: Sigmund Freud: *Válogatás az életműből*, (szerk. Erős Ferenc), Európa, Budapest, 2003, 695–720. oldal; A pszichoanalízis foglalatja, in: Sigmund Freud: *Esszék*, Gondolat, Budapest, 1982, 407–474. oldal. Ezen elmélet feminista kritikáit lásd pl. Simone de Beauvoir: *A második nem*, Gondolat, Budapest, 1971; Betty Friedan: *The Feminine Mystique* [A női titok], New York, Bantam, 1963, 103–125. oldal; Luce Irigaray: *Speculum of the Other Woman* [A másik nő vizsgálótükre], Ithaca, Cornell University Press, 1985; Jean Strouse (szerk.): *Women and Analysis: Dialogues on Psychoanalytic Views on Femininity* [Nők és analízis: a feminizmus pszichoanalitikus felfogásáról], New York, Viking, 1974.

²⁷ Freud 1932–33 körül minden analizáltját „tanítványnak” is tekintette, lásd a levelét H. D.-hoz (1932. december 18.). In: H. D.: *Tribute to Freud*, Boston, David R. Godine, 1974, 189–190. oldal; saját tanítványi státuszáról lásd az említett mű 3. és 18. oldalán, ezenkívül leveleit Bryherhez és Havelock Ellishez 1932. decemberében és 1933. januárjában.

²⁸ Idézi François Roustang: *Dire Mastery: Discipleship from Freud to Lacan* [Végzetes mester: Tanítványok Freudtól Lacanig], ford. Ned Lukacher, Baltimore, John Hopkins University Press, 1982, 27. oldal.

²⁹ Paul Roazen: *Freud and His Followers* [Freud és követői] New York, New American Library, 1971, 118–128. oldal, 315. oldal.

³⁰ H. D.: *Tribute to Freud*, Boston, David R. Godine, 1974, 96. oldal.

³¹ Id. mű, 13. oldal.

³² Id. mű, 68–69. oldal. Az incidensről és a „Mesterről” lásd Rachel Blau Duplessis és Susan Stanford Friedman: *Woman is Perfect: H. D.’s Debate with Freud* [A nő tökéletes: H. D. vitája Freuddal], in: *Feminist Studies* 7 (1981 őszi, 417–430. oldal). Freud és H. D. kapcsolatáról lásd még Rachel Blau Duplessis és Susan Stanford Friedman: „I had two loves separate”: The Sexualities of H. D.’s HER [“Két külön szerelmem volt”: H. D. biszexualitása], *Montemora* 8, 1981, 3–30. oldal; Marilyn Arthur: *Psycho-Mythology: The Case of H. D.* [Pszicho-mitológia: H. D. esete], *Bucknell Review* 28, 1983, 65–79. oldal; Nina Auerbach: *Magi and Maidens: The Romance of the Victorian Freud* [Mágusok és Szüzek: a viktoriánus Freud románca], *Critical Inquiry* 8, 1981 tél, 281–300. oldal; Claire Buck: *Freud and H. D. – bisexuality and feminine discourse* [Freud és H. D. – biszexualitás és feminista diskurzus], *M/F* 8, 1983, 52–65. oldal; Lucy

Freeman és Herbert Stream: *Freud and Women* [Freud és a nők], New York, Ungar, 1981, 117–180. oldal; Norman Holland: *Poems in Person* [Személyes versek], New York, Norton, 1973; Nora Crow Jaffe: „She herself is the writing”: Language and Sexual Identity in H. D. [“Ő maga az írás”: H. D. nyelvezete és szexualitása], *Literature and Medicine* 4, 1985, 86–111. oldal; Peggy A. Knapp: Womens’ Freud(e): H. D.’s *Tribute to Freud* and Gladys Schmitt’s *Sonnets for an Analyst* [A nők Freudja: H. D., *Tisztelgés Freud előtt* és Gladys Schmitt, *Szonettek egy analitikusnak* (két műelemzés)], *The Massachusetts Review* 24, 1983 nyár, 338–352. oldal; Adalaide Morris: The Concept of Projection: H. D.’s Visionary Powers [A kivetítés elmélete: H. D. látóképességei], *Contemporary Literature* 25, 1984 tél, 411–436. oldal; Joseph N. Riddel: H. D.’s Scene of Writing – Poetry as (AND) Analysis [Az írás színtere H. D.-nál – költészet mint (ÉS) analízis], *Studies in the Literary Imagination* 12, 1979 tavasz, 41–59. oldal.

³³ H. D. *The Collected Poems* [Összegyűjtött versek], 1912–1944, szerk. Louis Martz, New York, New Directions, 1983, 451–461. oldal.

³⁴ Philip Rieff (szerk.): *Freud, Therapy and Technique*, New York: Collier, 1963, 149. oldal.

³⁵ Lásd H. D.: *Tribute to Freud*, Boston, David R. Godine, 1974, 165., 185., és a 187. oldalt. Freud Blanton is megkérte, hogy ne készüljön (23., 26., 29–30. és 98. oldal), és három hónap analízis után Marie Bonaparte-nak is szólt, hagyja abba az újságírást (Paul Roazen: *Freud and His Followers* [Freud és követői] New York, New American Library, 1971, 449. oldal).

³⁶ Bruno Betteheim: *Freud and Man’s Soul* [Freud és az emberi lélek], New York, Knopf, 1983, vi. oldal.

³⁷ Lásd például Hanns Sachs: *Freud, Master and Friend* [Freud – mester és barát], London, Oxford University Press, 1944, 135–139. oldal; Gregory Zilborg: Introduction [Bevezető], in: Sigmund Freud: *Beyond the Pleasure Principle*, [a *Túl az örömeven* angol kiadása] ford. James Trachey, New York, Norton, 1961; Hendrik M. Ruitenbeek (szerk.): *Freud as We Knew Him* [Freud, ahogyan mi ismertük], Detroit, Wayne State University Press, 1973; A. Kardiner: *My Analysis with Freud: Reminiscences* [Analízisem Freuddal: visszaemlékezések], New York, Norton, 1977; Ernest Jones: *Sigmund Freud élete és munkássága*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1973; Maryse Choisy: *Sigmund Freud – A New Appraisal* [Sigmund Freud – Újra méltatjuk], London, Peter Owen, 1963.

³⁸ Lásd H. D.: *Tribute to Freud*, Boston, David R. Godine, 1974, 145. oldalt. Freud áttételes anyaként való megjelenéséről, és az ő kellemetlen érzéseiről ezzel kapcsolatban – más analízistakkal is (“Olyan férfiasnak érzem magam”), lásd a 146–147. oldalt.

³⁹ Hendrik M. Ruitenbeek (szerk.): *Freud as We Knew Him* [Freud, ahogyan mi ismertük], Detroit, Wayne State University Press, 1973, 174. oldal. Lásd még Hanns Sachs: *Freud, Master and Friend* [Freud – mester és barát], London, Oxford University Press, 1944, 14–15. oldal, ahol Sachs bevallja, hogy ő és Freud nem voltak közel barátok, ahogy írja, megmaradtak a „mester és örök tanítvány” szerepében. Sachs visszaemlékezései, amiket H. D. nem látott, mielőtt a sajátja meg nem jelent, számos ponton megerősítik H. D. portréját Freudról. Megdöbbentő az ellentét a soha ellent nem mondó, soha nem kritizáló örök tanítvány Sachs helyzete és H. D. helyzete között.

⁴⁰ A. Kardiner: *My Analysis with Freud: Reminiscences* [Analízisem Freuddal: visszaemlékezések], New York, Norton, 1977, 78. oldal.

⁴¹ A pszichoanalízis foglalatja, in: Sigmund Freud: *Esszék*, Gondolat, Budapest, 1982, 440. oldal.

⁴² H. D.: *Tribute to Freud*, Boston, David R. Godine, 1974, 16. oldal; Hendrik M. Ruitenbeek (szerk.): *Freud as We Knew Him* [Freud, ahogyan mi ismertük], Detroit, Wayne State University Press, 1973, 182. oldal.

⁴³ H. D.: *Tribute to Freud*, Boston, David R. Godine, 1974, 16. oldal.

⁴⁴ Hendrik M. Ruitenbeek (szerk.): *Freud as We Knew Him* [Freud, ahogyan mi ismertük], Detroit, Wayne State University Press, 1973, 379–380. oldal.

⁴⁵ A pszichoanalitikus kezelés előfeltételei, in: Sigmund Freud: *Válogatás az életműből* (szerk. Erős Ferenc), Európa, Budapest, 2003, 348. oldal.

⁴⁶ Philip Rieff (szerk.): *Freud, Therapy and Technique*, New York: Collier, 1963, 135. oldal. [Az előző jegyzetben szereplő Ferenczi Sándor által fordított magyar kiadásban ez az idézet nem található (*A ford.*)]

⁴⁷ A pszichoanalitikus kezelés előfeltételei, in: Sigmund Freud: *Válogatás az életműből* (szerk. Erős Ferenc), Európa, Budapest, 2003, 356. oldal.

⁴⁸ Lásd Robert Langs: *The Psychotherapeutic Conspiracy* [A pszichoterápiás összeesküvés], New York, Jason Aronson, 1982 – elmeséli, hogyan jutott el Freud 1890 körül odáig, hogy pácienseivel kapcsolatos saját érzéseit ne kelljen beismernie, így alakult ki a visszafogott analitikus elmélete, és viszonylagos érdektelensége a viszont-áttétellel kapcsolatban. Az áttétel – viszont-áttétel elméletének történeti alakulásáról lásd Douglas W. Orr: *Transference and Countertransference: A Historical Survey* [Áttétel és viszontáttétel: történeti kutatás], *The American Psychoanalytic Association* 2, 1954, 621–670. oldal. Freud kutyái iránt érzett intenzív érzéseiről, arról, hogy szinte a gyerekeinek tekintette őket, lásd Smiley Blanton: *Diary of My Analysis with Freud* [Napló analízisemről Freuddal], szerk. Margaret Gray Blanton, New York, Hawthorn Books, 1971, 24. oldal; Paul Roazen: *Freud and His Followers* [Freud és követői] New York, New American Library, 1971, 499. oldal; Ronald W. Clark: *Freud, The Man and the Cause* [Freud, az ember és az ok], London, Jonathan Cape, 1980, 483–484. oldal; Martin Freud: *Sigmund Freud: Man and Father* [Sigmund Freud: Ember és apa], New York, Vanguard Press, 1958.

⁴⁹ Lásd Ernest Jones: *Sigmund Freud élete és munkássága*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1973, 519. oldal; Ronald W. Clark: *Freud, The Man and the Cause* [Freud, az ember és az ok], London, Jonathan Cape, 1980, 432. oldal.

⁵⁰ Lásd Ernest Jones: *Sigmund Freud élete és munkássága*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1973, 565. oldal.

⁵¹ H. D.: *Tribute to Freud*, Boston, David R. Godine, 1974, 128. oldal.

⁵² Ezt a kérdést vizsgálja Jerry A. Flieger „The Female Subject: What Does A Woman Want? [A női szubjektum: Mit akar a nő?]” című cikkében (MLA, 1985). Felhívja a figyelmet a „kötelességtudó lány” szerepkörének veszélyeire tanítványként, inkább a feminista-pszichoanalitikusok által „tékozló leány”-nak hívott modellt javasolja – az apától messzire eltávolodó lány visszatér időnként otthonába, ahol szívesen fogadják, hiszen az atyai eszméket alkalmazta vándorlásai során. Véleményem szerint a „visszatérés” modellje aggályos, mert bibliai szimbólumokban gondolkodva a bűn, bűnbánat és feloldozás jut eszünkbe róla.

⁵³ Sigmund Freud: *The Question of Lay Analysis* [A laikus pszichoanalízis kérdése] (1926), in: *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, 22, London, Hogarth Press, 1950, 248. oldal.